

Bijlage HAVO
2026

tijdvak 1

geschiedenis

Bronnenboekje

bron 1

In de veertiende eeuw schrijft de Italiaanse dichter Francesco Petrarca aan zijn vriend Lapo da Castiglionchio:

Ik heb jouw [boek van] Cicero¹⁾ al meer dan vier jaar in mijn bezit. Er is echter een goede reden voor zo'n lange vertraging met het teruggeven, namelijk het gebrek aan kopiisten²⁾ die een dergelijk werk kunnen begrijpen. Het is een situatie die een ongelooflijk verlies aan geleerdheid tot gevolg heeft gehad. Boeken die een beetje moeilijk te begrijpen zijn, worden niet langer vermenigvuldigd en zijn niet langer algemeen toegankelijk. Ze zijn dus aan hun lot overgelaten en uiteindelijk verloren gegaan.

noot 1 Cicero is een Romeinse filosoof en politicus uit de eerste eeuw voor Christus.

noot 2 Kopiisten schrijven boeken over zodat er meer exemplaren van zijn.

bron 2

In 1544 schrijft de hervormer Calvijn aan de protestantse theoloog Heinrich Bullinger:

Ik hoor dat Luther ten slotte niet alleen op u, maar op ons allemaal vreselijk heeft gescholden. Het is een treurig verschijnsel, dat wij, die met weinigen zijn, en aan alle kanten door vijanden worden belaagd, door een strijd in eigen groep tegenover elkaar staan. Dit kon niet op een ongelegener moment komen. (...) Luther heeft een mateloos, gewelddadig en koppig karakter. En hij heeft Von Amsdorf¹⁾ tot raadgever, een volslagen krankzinnige en roemloze man, door wie hij zich laat meeslepen.

noot 1 Nicolaus von Amsdorf is een Lutherse bisschop.

bron 3

Op 22 maart 1622 doden inheemse Amerikaanse inwoners in Virginia een kwart van de daar wonende Engelse kolonisten. Edward Waterhouse, de secretaris van de Virginia Company, schrijft hierover een officieel rapport:

Vanwege de verzekering dat alles veilig was, vestigden de verschillende kolonisten en planters hun plantages ver uit elkaar, zoals wilde wortels zich verspreiden, hoe verder van hun burens des te beter. Ze stelden hun huizen open voor de Indianen¹⁾, die altijd vriendelijk werden ontvangen aan de tafels van de Engelsen, en de Indianen mochten op regelmatige basis overnachten. (...) De kolonisten zetten al hun projecten vol hoop door, in vriendschap met de inheemse bevolking, die open leken te staan voor een bekering tot het christendom. Er werd tijdens een gelegenheid een boodschap gestuurd naar Opechancanough, de koning van deze Indianen, ongeveer halverwege de maand maart. En de boodschapper keerde terug met deze woorden van de koning: dat hij de vrede zou bewaren, dat de lucht eerder zou neervallen dan dat hij de vrede zou verbreken. (...) En op die fatale vrijdagmorgen [22 maart] kwamen ze¹⁾ naar onze huizen (...) en schoven aan bij het ontbijt bij onze mensen, die ze meteen met hun eigen gereedschappen en wapens (...) op barbaarse wijze vermoorden. Ze¹⁾ spaarden niemand, ze doodden mannen, vrouwen en kinderen.

noot 1 Waterhouse bedoelt hiermee de inheemse Amerikaanse bevolking.

bron 4

Franse prent uit 1789:

Toelichting:

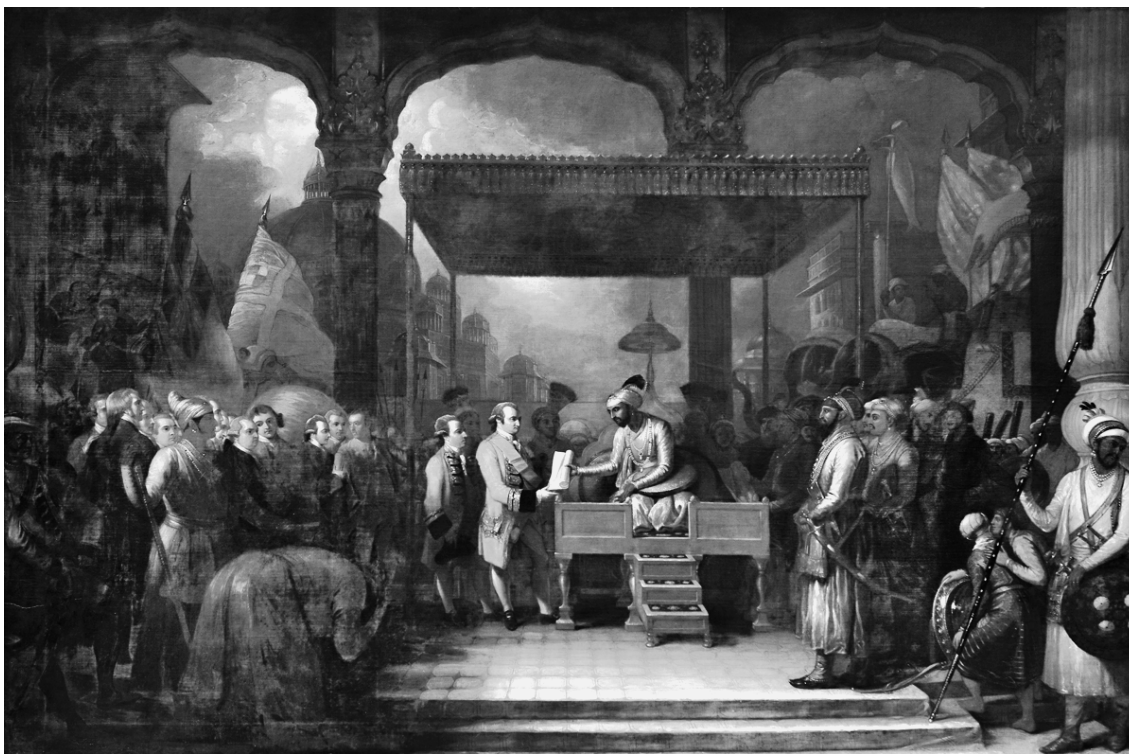
Onder de steen ligt een lid van de derde stand.

Op de steen staan vertegenwoordigers van de geestelijkheid en adel.

Op de steen staan de woorden: grondbelasting, belastingen en herendiensten.

bron 5

In 1818 maakt Benjamin West dit schilderij van de ondertekening van het Verdrag van Allahabad in 1765. Het schilderij wordt tentoongesteld in Londen:

Toelichting:

Op de verhoging zit Mogolvorst Shah Alam II.

Links van de vorst staat Robert Clive namens de East India Company.

bron 6

In juni 1888 schrijft de Britse journaliste Annie Besant een artikel over *matchmaker girls*, meisjes en vrouwen die werken in de luciferfabriek van Bryant & May in Londen:

Wie geeft er om het lot van de witte loonslaven? Geboren in sloppenwijken, aan het werk gezet als kind, ondermaats omdat ze ondervoed zijn, onderdrukt omdat ze hulpeloos zijn, aan de kant gezet als ze niet kunnen werken. Wie geeft erom of ze dood gaan op straat, als de aandeelhouders van Bryant & May maar 23% winstdeling krijgen en meneer Theodor Bryant [de eigenaar van de fabriek] standbeelden kan oprichten en parken kan kopen?

bron 7

Duits affiche van het Rijkscomité voor het Referendum tegen het Young-plan uit 1929:

Druck von Gutenberg-Druckerei G.m.b.H., Berlin S 42 / Hr. II. Reichsausschuß für das Deutsche Volksbegehren, J. v. Gyon-Stricker, Berlin NW 40

IV / 3

Toelichting:

De man bovenin de prent stelt Owen D. Young voor, de ontwerper van het plan.

De drie mannen stellen drie generaties Duitsers voor.

De tekst boven en onder luidt: Tot in de derde generatie moet je zwoegen!

De tekst in het midden luidt: Verdedig jezelf! Ga naar het referendum! Meld u aan voor de referendumlijst, die klaarligt van 16 tot 29 oktober.

bron 8

In 1943 valt de Duitse bezetter de boerderij van Johannes Boogaard in de Haarlemmermeerpolder binnen. Deze foto toont Joodse onderduikers die op de boerderij worden aangetroffen. Ze liggen op hun buik te wachten op transport:

bron 9

De in Oost-Duitsland geboren Paul West beschrijft hoe er eind jaren 1970 op school wordt gereageerd op het feit dat zijn familie toestemming krijgt om naar de BRD te verhuizen:

De les zag er toen (...) zo uit dat iedereen werd gevraagd om voor de klas te komen en zijn mening te geven over het feit dat Paul ons binnenkort zou verlaten. (...) En dat ze het nooit voor mogelijk gehouden hadden dat er zo'n verrader in hun klas zat. En zo moest iedereen zijn woordje doen en afstand nemen. En zodra de bel ging voor de pauze, werd ik als een popster omringd door iedereen. Ze wilden me allemaal graag hun adressen geven, zodat ik ze iets kon sturen, zodra ik weg was [uit de DDR]. Iedereen wilde wel een spijkerbroek of iets dergelijks.

bron 10

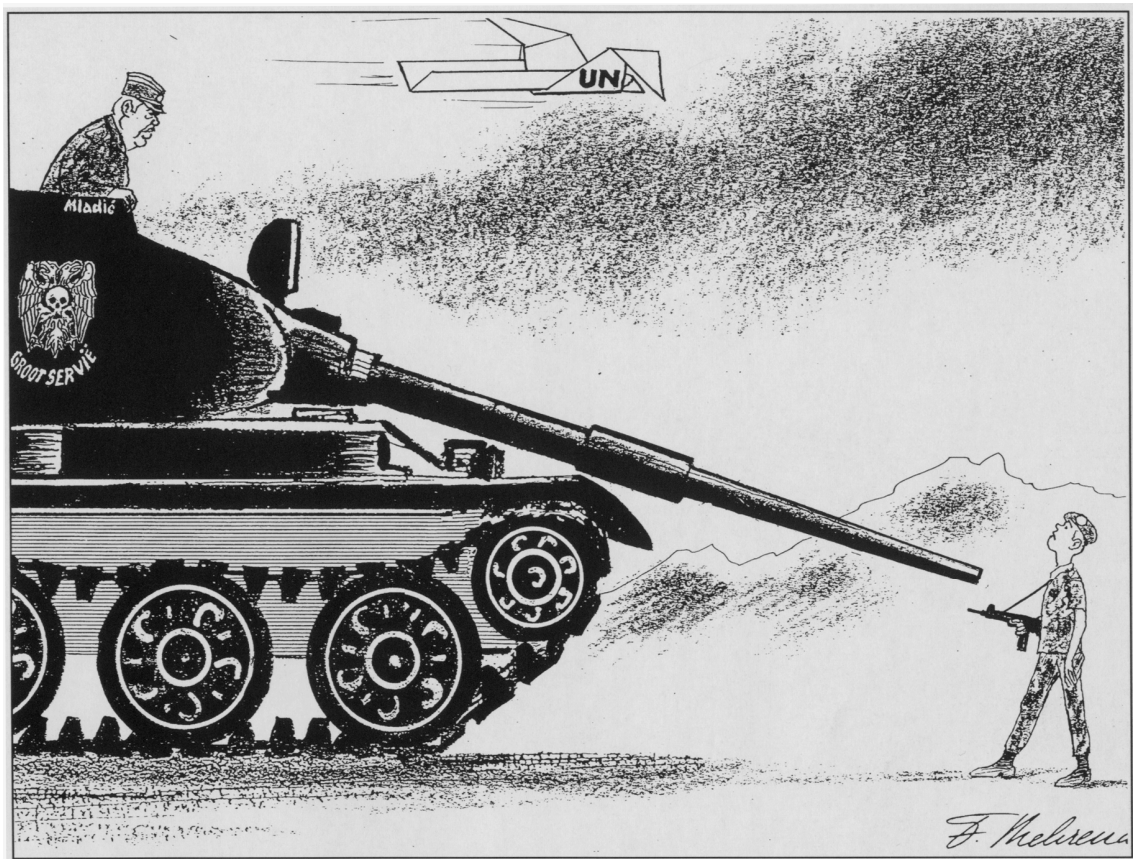
In de zomer van 1989 staat de Hongaarse regering toe dat de 'Pan-Europese Picknick' plaatsvindt. De Hongaarse grenswacht luitenant-kolonel Árpád Bella vertelt later in een interview:

De belangrijkste attractie van de Pan-Europese Picknick zou zijn geweest om een poort aan de grens naar het Westen¹⁾ te openen en een Hongaarse delegatie van 100 mensen toe te staan van daaruit te lopen [naar Oostenrijk]. (...) Het feit dat Oost-Duitsers zich in het grensgebied verzamelden, was echter zelfs voor kleuters duidelijk. Ik overwoog de mogelijkheid dat de picknick zou worden gebruikt als een kans om de grens te doorbreken, aangezien ik een paar dagen eerder een telegram had ontvangen dat massa's Oost-Duitsers bij de grens zouden aankomen. Tegelijkertijd was de Oostenrijkse grens zo'n 350 kilometer lang, dus je kon hen overal verwachten. (...) Iedereen wist dat als dit zou gebeuren, we een factor in de wereldpolitiek zouden worden.

noot 1 Het gaat hier om de grens tussen Hongarije en Oostenrijk.

bron 11

In 1999 tekent Fritz Behrendt deze prent:

Toelichting:

Op het papieren vliegtuigje staat UN (Verenigde Naties). De Verenigde Naties (VN) is een internationale organisatie die zich inzet voor vrede, internationale samenwerking en veiligheid. De VN publiceert in 1999 een rapport over de val van Srebrenica.

Op de tank staat Groot-Servië.

De figuur in de tank is Mladic (de toenmalige generaal van het Servische leger).

De soldaat rechts stelt een Nederlandse soldaat voor.

bron 12

Op 4 november 2021 schrijft actiegroep *Pak Mokum terug*¹⁾ in een pamflet:

Wij, collectief *Pak Mokum terug*, zijn jonge Amsterdammers die er genoeg van hebben. We willen ons niet langer neerleggen bij de trend dat onze stad alleen nog voor de rijken bewoonbaar is. Dat economische en commerciële belangen allesbepalend zijn. Dat we niet zelf kunnen vormgeven aan onze stad, aan haar cultuur, aan de manier waarop we leven. We claimen daarom de stad, we eisen de ruimte op voor de Amsterdammers zelf, we pakken Mokum terug. (...) Het Marnix Hotel, al jaren leegstaand en ernstig verwaarloosd, staat voor alles wat er in de afgelopen jaren verkeerd is gegaan in Amsterdam. Het historische pand is in handen van een stel hotelondernemers die nog veel meer vastgoed hebben, onttrok als budgethotel woonruimte aan de Amsterdammers omwille van het toerisme, en is jarenlang zo slecht onderhouden dat het volkomen verkrot is geraakt. (...) Wij willen het tij keren. Wij geloven dat vrijplaatsen, geworteld in de buurt, open voor bewoners en hun behoeften en initiatieven, de stad versterken. We kunnen alleen niet wachten tot de gemeente dat inziet.

noot 1 Mokum is een bijnaam voor Amsterdam.

Tijdvak 5

- het begin van de Europese overzeese expansie
- het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling
- de hernieuwde oriëntatie op het erfgoed van de klassieke Oudheid
- de protestantse reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had
- het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat

Tijdvak 6

- het streven van vorsten naar absolute macht
- de bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek
- wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie
- de wetenschappelijke revolutie

Tijdvak 7

- rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen
- voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme)
- uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden trans-Atlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme
- de democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap

Tijdvak 8

- de industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving
- discussies over de 'sociale kwestie'
- de moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie
- de opkomst van emancipatiebewegingen
- voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces
- de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme

Tijdvak 9

- de rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
- het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme
- de crisis van het wereldkapitalisme
- het voeren van twee wereldoorlogen
- racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden
- de Duitse bezetting van Nederland
- verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering
- vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme

Tijdvak 10

- de verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
- de dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld
- de eenwording van Europa
- de toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen
- de ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen